

AUGUSTA COSTIUC RADOSAV\*

## A 19. századi Románia jiddis sajtójának cionizmusképe

**1** 855 és 1900 között Romániában több mint 50 jiddis nyelvű sajtókiadvány jelent meg. Ezekben a Hevrat Jisuv Erec Jisrael (1881–1884), valamint a Hoveve Cion nevű szervezetek tevékenységétől kezdődően (1892-től) egészen a Herzl által ihletett politikai cionizmus színrelépéséig egyre gyakrabban jelenik meg a cionista tematika. Jelen tanulmány a romániai zsidó közélet cionizmus-percepcióját vizsgálja belső perspektívából közelítve – ahogyan azt a 19. századi jiddis sajtó tükrözi.

### *A cionista mozgalom kezdetei Romániában*

A 19. század az etnikai nemzetek és nemzetállamok kora, és egyben az európai zsidóság Erec Jisraelbe (Izrael Földjére)<sup>1</sup> való visszatérési vágyának, nemzeti és történelmi öntudata újjáéledésének kora is. Az állandó üldözéseknek kitett kelet-európai zsidóság egy része a cionista eszmékben látta a megoldást: a közösségi identitás visszanyerésének és a diaszpóra áldatlan állapotaitól való végleges szabadulásnak a lehetőségét. Jacob Katz szerint a modern kor hajnalán a zsidóság felkészültebb volt egy nemzeti mozgalom elfogadására, mint bármelyik más európai népcsoport.<sup>2</sup> Az a történelmi tény és keret, hogy Kelet-Európában az asszimiláció nem

---

\* Augusta Costiuc Radosav, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár, [radosav.costiuc@mail.ubbcluj.ro](mailto:radosav.costiuc@mail.ubbcluj.ro). A szöveget fordította Komoróczy Szonja Ráhel (MTA TK Kisebbségkutató Intézet).

<sup>1</sup> Izrael Állam megalapítása előtt a zsidó irodalom a bibliai Izrael területére általában Erec Jisrael (Izrael Földje) néven hivatkozik.

<sup>2</sup> Katz, Jacob: *Leumiut jehudi...*, i. m., 1983. 18.

érte el a Nyugat-Európára jellemző szintet, kifejezetten kedvezett a nemzeti öntudatra ébredésben, és segített az Erec Jiszraelbe való visszatérés cionista álmának elterjedésében.

A romániai cionista mozgalom kezdetben csak az Erec Jiszraelbe való egyéni kivándorlásokban nyilvánult meg.<sup>3</sup> 1875-ben Mose David Iancovici (Schub) Mojnest (Moinești) kisvárosából volt az első, aki azzal a szándékkal vándorolt ki, hogy tanulmányozza, milyen módon telepedhetnének le ott földművesként a zsidók.<sup>4</sup> 1880 után már közösségi eszményként is elfogadottá vált az Erec Jiszraelbe való kivándorlás és letelepedés. Ennek érdekében 1881-ben Jichak Löbel elnöksége alatt megalakul Galacon (Galați) a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael (Erec Jiszraeli Kolonizációs Szövetség).<sup>5</sup> A szövetség titkára az a Samuel Pineles (1843–1928) lett, aki már 1864-től az Alliance Israélite Universelle romániai titkára is volt.<sup>6</sup>

A Hevrat Jisuv Erec Jiszrael egyik legfontosabb tevékenysége az volt, hogy különböző városokban konferenciákat rendeztek, amelyek nagy számban vonzották a cionista ideológia szimpatizánsait. Az első hivatalos találkozót 1881. december 30. és 1882. január 1. között tartották meg Foksányban (Focșani), Samuel Pineles elnökletével. A foksányi konferencián úgy határoztak, hogy még az 1882-es év pészahja előtt összegyűjtik 100 romániai zsidó család számára a Palesztinába való kivándorláshoz szükséges anyagi fedezetet.<sup>7</sup>

A második, 1882 májusában megtartott jászvásári (Iași) konferencia során határozta el a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael az első zsidó telepések küldését az Erec Jiszraelben vásárolt földekre.<sup>8</sup> Erre végül 1882 augusztusában került sor, amikor a galaci kikötőből 228 személy elindult a Szentföld felé a *Thetis* nevű hajó fedélzetén. Ennek az első csoportnak a magvát azok a mojnesti családok alkották, akik később Ros Pinnát alapították. A következő ilyen, a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael által szervezett akció 386 telepés küldését

<sup>3</sup> Lavi, Theodor: *Zionism in Romania...*, i. m., 2007. 599–601.

<sup>4</sup> Herșcovici, Lucian-Zeev: *Moinești...*, i. m., 2008. 1188–1189.

<sup>5</sup> Ilan, Eliezer: *Din trecutul...*, i. m., 1968. 51–61.

<sup>6</sup> Uo., 16.

<sup>7</sup> Uo., 1968. 54–59.

<sup>8</sup> Stein, Leslie: *The Hope Fulfilled...*, i. m., 2003. 21. Vö. Raphael Patai (ed.): *Encyclopedia of Zionism and Israel*, 1971. vol. 2. 964.

jelentette, ennek eredménye Galileában a Zammarin nevű mezőgazdasági település megalapítása volt.<sup>9</sup>

A Hevrat Jisuv Erec Jisrael harmadik fontos akciója az 1883. szeptember 16–17. közötti konferencia volt Galacon. A konferencia főleg a telepesek pénzhányból és tapasztalatlanságból eredő nehézségeit taglalta, majd a résztvevők elhatározták, hogy Zammarin és Ros Pinna adminisztrálását a továbbiakban Edmond James de Rothschild báróra bízák. Amellett, hogy Rothschild báró magára vállalta a két település pénzügyeit és gazdasági irányítását, Zammarin nevét apja, Jakov Meir Rothschild emlékére Zikhron Jakovra (Jakov emléke) változtatta. Mindez olyan kiábrándulást és reménytelenséget keltett Romániában, hogy a Hevrat Jisuv Erec Jiszraelt a neki tulajdonított sikertelenség okán 1884-ben feloszlatták.<sup>10</sup>

Az 1890-es években éledt csak újjá Romániában a cionizmus eszméje és az erעי mezőgazdasági telepítések iránti érdeklődés: 1892-ben alapították meg Galacon a Hoveve Cion (Ciont Szeretők) szervezetét.<sup>11</sup> A Hoveve Cion tevékenységét főleg az 1896 utáni évek jellemzik, amikor Theodor Herzl könyve, a *Der Judenstaat* (A zsidó állam)<sup>12</sup> már nemzetpolitikai színezetet is adott a mozgalomnak. A 19. századi romániai cionista mozgalom eme második fázisának fő jellemzője, hogy a Hoveve Cion helyi tevékenysége összefonódik a cionizmus történetének egyetemes jelentőségű eseményeivel. Ebben meghatározónak bizonyultak Theodor Herzl elméleti munkái, írásai, valamint gyakorlati tevékenysége, többek között a cionista kongresszusok is. Bázelen az 1897. augusztus 29–31. között megtartott Első Cionista Kongresszus munkálataiban két jelentős személy is részt vett Romániából, akik feltűntek az emigrációt támogató határozott

<sup>9</sup> Lavi: Theodor *Zionism in Romania...*, i. m., 2007. 600. Vö. Patai, Raphael: *Encyclopedia of Zionism and Israel*, 1971. vol. 2. 1261.

<sup>10</sup> Lavi, Theodor: *Zionism in Romania...*, i. m. 2007. 599. Vö. Ilan, Eliezer: *Din trecutul sionismului în România*, 1968. 21.

<sup>11</sup> Pinkasz *ha-kehilot. Romania*, vol. 1. 1970. 93.

<sup>12</sup> Theodor Herzl könyve, a *Der Judenstaat* 1896-ban jelent meg, és még abban az évben lefordították románra és kiadták Botoşaniban. Vö. Lavi, Theodor: *Zionism in Romania...*, i. m., 2007. 600.

fellépésükkel: a jászvásári dr. Karpel Lippe (1830–1915) tiszteletbeli elnökként, valamint a galaci Samuel Pineles alelnökként.<sup>13</sup>

### *A jiddis sajtó a Hevrat Jisuv Erec Jisrael idejében*

A kezdetekben, 1855–1881 között a romániai jiddis sajtó profilját általános politikai, irodalmi, történettudományi, gazdasági cikkek, valamint zsidó tematikájú hírek, kishírek, hirdetések határozták meg. A 19. század utolsó két évtizedének történései, főleg az 1881 utáni oroszországi pogromok és a kelet-európai térségben elszennvedett politikai üldöztetés arra készítették a zsidóságot, hogy felülvizsgálja integrációs és emancipációs törekvéseit. Egyre komolyabban merült fel alternatívaként az emigráció, akár a Szentföld felé (cionizmus), akár Észak- vagy Dél-Amerikába.

A jiddis sajtó 1881 után is megőrizte általános irányultságát, de ekkor már egyre nagyobb teret szentelt a cionizmussal foglalkozó cikkeknek. És 1881 után kezdtek megjelenni azok a sajtótermékek is, amelyeket teljes egészében a cionista eszme és a mezőgazdasági telepítés foglalkoztatott. Ugyanakkor az általános irányultságú orgánumok is teret szenteltek a cionizmussal foglalkozó cikkeknek.

Az első romániai jiddis lap, amelyben a cionizmus eszméje megjelent, az a Bukarestben, Dov Ber (Dover) Sufrin által 1880-ban kiadott *Di yudishe prese* (*Zsidó sajtó*)<sup>14</sup> volt. Az újság beszámolt arról, hogy Erec Jisraelből Romániába érkezett egy Eliezer Rokeah<sup>15</sup> nevű fiatalember, aki megpróbálta meggyőzni a zsidókat, hogy emigráljanak, vásároljanak földet és alapítsanak településeket Erec Jisrael területén. A *Di yudishe prese* megjegyzi: „Mivel korunk valamennyi zsidó újságja kiemelt figyelmet fordított az

<sup>13</sup> Boyer, Alain-Michel: *Originile sionismului...*, i. m., 2002. 98. Vö. Ilan, Eliezer: *Din trecutul sionismului în România...*, i. m., 1968. 22–23.

<sup>14</sup> Latin betűs címe: *Die jüdische Presse*.

<sup>15</sup> Eliezer Rokeah (1854–1914) ismert *maszkil* volt, aki Romániába érkezése (1880) előtt Palesztinában tevékenykedett, s az Erec Jisraelben létesítendő mezőgazdasági települések lelkes híve volt. Romániában részt vett a Hevrat Jisuv Erec Jisrael tevékenységében és a Hoveve Cion megalapításában. Több jiddis (*Di hofnung* [Piatra Neamț, 1881]; *Der emigrant* [Galați, 1882] és héber [*Iszrael* [Galați/București, 1882]) cionista kiadványt szerkesztett és adott ki. Vö. Patai, Raphael (ed.): *Encyclopedia of Zionism and Israel*. 1971. vol. 2. 956. és Ilan, Eliezer: *Din trecutul sionismului...*, i. m. 22.

eseménynek, kötelességünknek érezzük, hogy a magunk részéről mi is beszámoljunk róla.”<sup>16</sup>

Ugyancsak a cionizmus eme korai periódusában, 1881-ben jelent meg Bukarestben a *Der kolonist. Organ fir farbreitung der idee fun erdarbeyt unter den yuden (A telepes: Orgánum a földműves munka eszményének terjesztésére a zsidóság körében)*. Az újság szerkesztője a magát Ahikha (*Testvéred*) akronimával jegyző Avraham Hajim Katz (1855–1908) volt, a romániai zsidó értelmiség köreiből elismert író és publicista. Katz a *maszkilok*<sup>17</sup> többségének hagyományos pályáját járta be: kisgyermekként *héderben*<sup>18</sup> tanult, de idővel elszakadt a hagyományos neveltetésétől, héber és jiddis nyelvű világi irodalmi körökben tevékenykedett. Hamarosan ismert újságíró lett, sajtóorgánumok munkatársává és szerkesztőjévé vált. Romániában több jiddis vagy héber nyelvű újság munkatársa és szerkesztője volt, és küldött tudósításokat külföldre is, pl. a *Ha-melic* (Odessza–Szentpétervár), *Ha-cefira* (Varsó–Berlin), *Ha-magid* (Lyck–Berlin–Krakkó–Bécs), valamint a *Ha-ivri* (Brod) héber lapoknak.<sup>19</sup>

Avraham Hajim Katz a *Der kolonist* hasábjain az európai zsidóság helyzetének fokozatos romlására hivatkozva a kivándorlást, az Erec Jisraeltben való letelepedés eszméjét támogatta.<sup>20</sup> Cikkeiben az emigráció szükségessége mellett érveként R. Cvi Hirsch Kalischer *Drisat Cion (Cion keresése)* című könyvére hivatkozott, amely a Biblia és a midrás-irodalom<sup>21</sup> bizonyos részeit elemezve kijelenti, hogy: „nekünk, zsidóknak Erec Jisraeltben kell letelepednünk, még a világvége eljövétele előtt.”<sup>22</sup>

Az 1881-ben Karácsonkőn (Piatra Neamț), Eliezer Rokeah<sup>23</sup> szerkesztésében megjelenő *Di hofnung (A Remény)* szintén a

<sup>16</sup> *Die jüdische Presse*, Nr. 1 (1880. szeptember 13) 1.

<sup>17</sup> A *maszkil* a zsidó felvilágosodás (*haszkala*) képviselője.

<sup>18</sup> A *héder* a hagyományos zsidó alapkörű iskola.

<sup>19</sup> Mark, Nathan: *Avrohom Hayim Katz...*, i. m., 1935. 90–91.

<sup>20</sup> *Der kolonist*, Nr. 2 (1881. november 13) 1–2.

<sup>21</sup> A *midrás* hagyományos zsidó szövegmagyarázata a héber Bibliának.

<sup>22</sup> R. Cvi Hirsch Kalischer (1795–1874) orthodox rabbi volt Toróban; *Drisat Cion* (Lyck, 1862) című művében foglalta össze a szentföldi visszatéréssel kapcsolatos gondolatait. A könyv óriási népszerűsége tett szert, különösen Kelet-Európában.

<sup>23</sup> Az általam ismert számokban Eliezer Rokeah neve nem szerepel a *Di hofnung* szerkesztőjeként, de az újság bevezető cikkében megjegyzik, hogy az általa

cionizmus korai megjelenéséhez köthető. Az újság részletesen beszámol a Hevrat Jisuv Erec Jisrael foksányi konferenciájáról.<sup>24</sup> Megindokolja, hogy miért helyes a zsidóság letelepedését támogatni Erec Jisraelben: szerinte ez az egyetlen „nyugodt hely”, ahol a zsidóság védelmet nyerhet a főként a német befolyási övezetből érkező, egyre rendszeresebbé váló antiszemita támadások elől. Az Európában egyre hevesebbé váló nemzetállam-követelés lázában a *Di hofnung* nyelvezete is a nemzet fogalma köré összpontosul. A szerző szerint a zsidóság azon álma, hogy nemzetállamot építsen Erec Jisraelben, ugyanolyan okszerű és jogos, mint bármely más európai nemzet hasonló vágya.<sup>25</sup>

A Jászvásáron 1881-ben megjelenő, N. Frenkel által szerkesztett *Naye yudishe tsaytung* (Új zsidó újság)<sup>26</sup> ugyancsak a korai cionizmus orgánuma volt. Egyetlen megmaradt számában (1882. augusztus 18.) beszámol egy Odesszából Erec Jisraelbe települt család tapasztalatairól, akik teljes vagyonukat felhasználva földet vásároltak egy helyi zsidótól, akiről később kiderült, hogy szélhámos. A családfő keserű hangon panaszolta, hogy a helyi zsidók szinte már „kötelességszerűen fosztják ki az európai emigránsokat.”<sup>27</sup>

Ugyanebbe a korai cionista vonulatba tartozik a *Der emigrant. Organ fir yishuv Erets Yisroel. Beferdert yudishe interesn. Unter kontrole des Tsentral Komitets* (Az emigráns. A Jisuv Erec Jisrael lapja. A zsidó érdekek védelmezője. A Központi Bizottság ellenőrzése alatt),<sup>28</sup> amely Galacon jelent meg 1882-ben Eliezer Rokeah szerkesztésében. A beharangozó cikk programként, a karácsonkői *Di hofnung* vonalát folytatva, ugyanazon elveket vallva, ugyanazon célok követését határozta meg.

---

szerkesztett *Der emigrant* eszmei vonalát folytatja. Bibliográfiai források Eliezer Rokeahot a *Di hofnung* szerkesztőjeként említik. Vö. Reizen, Zalman: *Leksikon fun der yudisher literatur ...*, i. m., 1914. col. 677; Roman, Sh. S.: *Di yidishe prese in Rumene...*, i. m., 1929. col. 528. és J. Karo (Schwarz): *Ha-dfusz ha-ivri be-Romania ...*, i. m., 1986–1987. 343.

<sup>24</sup> *Di hofnung*, Nr. 2. (1882. január 6.) 1.

<sup>25</sup> *Di hofnung*, Nr. 5. (1882. január 18.) 1.

<sup>26</sup> Latin betűs címe: *Neue jüdische Zeitung*

<sup>27</sup> *Neue jüdische Zeitung*, Nr. 72. (1882. augusztus 18.) 4.

<sup>28</sup> Latin betűs címe: *Der Emigrant*.

A lap bemutatja Laurence Oliphantot (1829–1888), aki az Erec Jiszraelben alapítandó zsidó mezőgazdasági települések és a zsidó kivándorlás lelkes híve volt. Oliphantnak az ügy iránti érdeklődése 1878-ra tehető, tehát már néhány évvel korábban, mint a romániai és oroszországi zsidók első településeinek megalapítása (1882). Elvei propagálása érdekében különböző szinteken diplomáciai lépéseket is tett. Konstantinápolyba utazott azzal a céllal, hogy megnyerje a szultánt és kormányát; megpróbált támogatókat toborozni a londoni keresztény politikusok között; majd az Alliance Israélite Universellre is nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy az meggyőzze a zsidóságot, hogy ne az Egyesült Államokba, hanem Erec Jiszraelbe emigráljon.<sup>29</sup>

A lapban megjelent cikk beszámol Oliphant konstantinápolyi és amerikai utazásairól, amelyek célja az volt, hogy támogassa az Egyesült Államokba vándorolt orosz zsidókat, illetve azokat a romániaiakat, akik Erec Jiszraelbe emigráltak. A szerkesztő érezhető örömmel ír arról, hogy Oliphant a közeljövőben Romániába is ellátogat, ahol a Cionista Központi Bizottság, valamint a zsidó elit képviselői a legnagyobb tisztelettel fogadják majd.<sup>30</sup>

A *Ha-voets le-veys Yisroel be-Romania (Izrael háza tanácsadója Romániában)*<sup>31</sup> című lapban, amely a leghosszabb időn át (1874–1895) megjelenő romániai jiddis újság volt, szintén nyomon követhető, hogy a zsidó értelmiség érdeklődése 1882-től a zsidó nemzeti tudat éledése és ennek formálódó szervezeti keretei felé irányult, és hogy egyre inkább támogatták az új cionista eszméáramlatokat, a szentföldi letelepedést. 1882 és 1883 között a *Ha-voets*-ben közölt cionista cikkek egy része a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael és az Infrāṭirea Sion (Cion Testvériség) szervezet közötti polémiával foglalkozik. Utóbbit Bukarestben alapították 1873-ban a Bnai Brith szabadkőműves páholy mintájára, Benjamin Franklin Peixotto bukaresti amerikai nagykövet kezdeményezésére.<sup>32</sup> A sajtóvita szerint a Hevrat Jisuv Erec Jiszrael 1882 után azzal vádolta az Infrāṭirea Sion szervezetet, hogy anticionista álláspontot képvisel,

<sup>29</sup> Bein, Alexander – Gelber, Nathan Michael: *Laurence Oliphant...*, i. m., 2007. 404.

<sup>30</sup> *Der Emigrant*, Nr. 1 (1882. április 17/29.) 2.

<sup>31</sup> Latin betűs címe: *Hajoetz*.

<sup>32</sup> Stern, Adolphe: *Din viața...*, i. m., 2001. 90.

mivel nem hajlandó aktívan támogatni Palesztina mezőgazdasági célú betelepítését.

Egy, a *Ha-voets*-ben 1883-ben megjelent vezércikkben az Infrățirea Sion vezetősége visszautasította a Hevrat Jisuv Erec Jisrael által megfogalmazott vádakat, kiemelve hogy a szervezet mindent megtett a romániai zsidóság megítélésének javításáért a hazai és a nemzetközi szinten egyaránt, azt azonban nem tartja szükségszerűnek, hogy beavatkozzon az Erecbe irányuló emigráció kérdésébe. Az anticionista vádat cáfolandó azonban az Infrățirea Sion elhatározta az Erec Jisraelbe irányuló emigráció, a földműves települések aktív támogatását. A szervezet vezetősége bejelentette a lapban, hogy támogatja azokat a tagjait, akik emigrálni akarnak, de csak egyénenként, hogy elkerüljék a Hevrat Jisuv Erec Jiszraellel való közvetlen versengést. Ugyanitt bejelentették azt is, hogy jövedelmeik egy részét felajánlják az Erec Jisrael-beli települések megszervezésére.<sup>33</sup>

1882 és 1883 között a *Ha-voets* behatóan foglalkozott azok helyzetével is, akik Romániából a Hevrat Jisuv Erec Jisrael közvetítésével Zammarin és Ros Pinna telepekre költöztek. A Hevrat Jisuv Erec Jisrael vezetőtanácsa 1883 elején egy felhívásban további 70 család (400 személy) Zammarinba küldését jelentette be. A lap ismertette azokat az akadályokat, amelyeket a Hevrat Jisuv Erec Jisrael sikeresen leküzdött a cél érdekében, de bemutatta azokat a szinte megoldhatatlan nehézségeket is, amelyekkel az új telepesek szembesültek, akik mindennapi betevőjükért küzdve nehéz mezőgazdasági munkát végeztek az idegen és velük szemben sokszor ellenséges országban. A felhívás szerzői bejelentették, hogy a telepesek megsegítését célzó óriási anyagi ráfordítások kimerítették a Hevrat Jisuv Erec Jisrael pénzügyi tartalékait, olyannyira, hogy a szervezet nem képes többé támogatni a telepeseket mindennapi életük biztosításában. Ezért arra kérték a tagokat, és mindenkit, aki megteheti, hogy gyűjtsenek pénzt az elszegényedett és beteg telepesek számára, támogassák azt a szent küldetést, amit a szervezet Erec Jisraelben teljesít.<sup>34</sup>

---

<sup>33</sup> *Ha-voets*, Nr. 476. (1883. január 1.) 1.

<sup>34</sup> *Ha-voets*, Nr. 477. (1883. január 5.) 1.



A Hevrat Jisuv Erec Jisrael legaktívabb periódusában, 1883-ban jelent meg a *Di varhey*t (*Az igazság*)<sup>35</sup> I. B. Margulies (Jisrael Dov Beris Margulies) kiadásában, először Galacon, később Bukarestben. A lap első számai nem maradtak fenn. Szerkesztői ideológiai megfontolásból csatlakoztak a Hevrat Jisuv Erec Jisrael által terjesztett eszmékhez: fékezni szerették volna a romániai zsidóság körében egyre erőteljesebben terjedő asszimilációs folyamatot. A *Di varhey*t szerkesztői németországi példákra hivatkozva sikertelennek, egyenesen csődbe torkolónak tartották az asszimiláció útját. Érvelésük szerint az antiszemitizmus európai mértékkel mérve Németországban érte el a legveszélyesebb fokot, egyenes arányban a feltétel nélküli asszimilációt választó zsidók nagy számával, dacára annak, hogy a zsidó értelmiség mindent megtett a német kultúra elfogadása érdekében.

Israel Teller a *Rigshey lev* (*Gyöngéd érzelmek*) című, a *Di varhey*t lapjain közölt cikkében arról írt, hogy „az asszimiláció elnyomja az etnikai különállás tudatát, az asszimiláltak pedig arról győzködnek minket, hogy valójában már megszűntünk népként létezni.”<sup>36</sup> Teller elutasította ezeket a megnyilvánulásokat, azzal érvelve, hogy a zsidóságnak túl kell lépnie eme kritikus pillanaton, vissza kell szereznie nemzeti öntudatát, de egyediségének és sajátosságának tudatát már másképpen kell kifejeznie: az Erec Jisraelben való letelepedés eszméjének lelkes támogatásával. Ez a lépés szerinte lehetővé teszi a zsidóság számára a kettős identitásról való lemondást, öntudatának kiteljesedését egy olyan térben, amely akadályoktól és megszorításoktól mentes, egyenlő mértékben 'Israel háza' (*Bet Jisrael*) és 'Isten háza' is (*Bet Elohim*).

A N. Frenkel által szerkesztett és 1886-ban megjelenő *Yudishes folksblat* (*Zsidó néplap*)<sup>37</sup> szintén tükrözi a cionista mozgalom fejlődését. Külön rovatot tartalmaz, amely az emigráló cionista csoportokkal foglalkozik, mivel: „Az Erec Jisrael-be való kivándorlás romániai kezdeményezés, és két településünk is van már: Zikhron Jakov és Ros Pinna.”<sup>38</sup> A *Yudishes folksblat* örömmel jelentette, hogy az „Erec Jisraelbe való kivándorlás eszméje egyre

<sup>35</sup> Latin betűs címe: *Adevêrul*.

<sup>36</sup> *Di varhey*t, Nr. 24. (1883. augusztus 21.) 2.

<sup>37</sup> Latin betűs címe: *Jüdisches Volksblatt*.

<sup>38</sup> *Jüdisches Volksblatt*, Nr. 1. (1886. november 14.) 1.

népszerűbb Németországban és Oroszországban” is, és ezért ezekben az országokban egyre több szervezetet alapítanak a cionizmus támogatására. Az újság valamennyi számában bemutatott néhány új települést a Szentföldön, közölve megalapításuk dátumát, demográfiai adataikat, földművelési és a mindennapi nehézségek leküzdéséhez szükséges eszközökkel való felszereltségük, ellátottságuk fokát.<sup>39</sup>

Az 1887-ben Jászvásáron, I. Izraelovici által kiadott *Der yudishe folksfraynd. Organ fir khevrar Jishuv Erets Yisroel, handel und politik (A zsidó nép barátja. A Hevrat Jisuv Erec Jisrael kereskedelmi és politikai lapja)*<sup>40</sup> szintén foglalkozik az emigráció témájával.<sup>41</sup> Beszámolt a romániai cionista mozgalom vezetésében bekövetkezett változásokra is, amelyek maguk után vonták a szentföldi mezőgazdasági telepekkel kapcsolatos kezdeményezések megújulását. Kiemelte, hogy 1883 után Zikhron Jakov és Ros Pinna pénzügyi nehézségei eltántorították a zsidó közösség nagy részét az ügy támogatásától, pedig ebből csak az emberbarát bankár, báró Edmond James Rotschild beavatkozása mentette ki őket. Az erעי földműves telepek esetleges összeomlásának lehetősége csökkentette a lelkesedést, amely alapításukat övezte, ez pedig arra készítette a Hevrat Jisuv Erec Jisrael vezetőségét, hogy átszervezzék magukat. Így 1887-ben Jászvásáron új szervezetet alapítottak *Dores le-Cion* (Cion keresője) néven. Az alapítók között olyan közismert romániai cionisták voltak, mint Menachem Mendel Braunstein (Mebshan), Karpel Lippe és Israel Orenstein. A *Der yudishe folksfraynd* cikksorozatot közölt Karpel Lippe és Israel Orenstein tollából, amelyben bejelentik a *Dores le-Cion* megalapítását és meghatározzák tevékenysége módozatait.<sup>42</sup>

<sup>39</sup> *Jüdisches Volksblatt*, Nr. 2. (1886. november 21.) 3.

<sup>40</sup> Latin betűs címe: *Der jüdische Volksfreund*.

<sup>41</sup> *Der jüdische Volksfreund*, Nr. 1. (1887. január 29.) 1.

<sup>42</sup> Israel Orenstein író Jampol városában született Ukrajnában, ahol egy ideig (1745–1754) a híres R. Ezekiel Landau (1713–1793) is működött. Landau 1754-től Prága főrabijja, a Talmud elismert magyarázója volt, 13 leghíresebb prédikációja és homiletikai írása 1827-ben Prágában *Dores le-Cion* címmel jelent meg. A közös város szimbolikus kapcsolatot jelentett a cionista szervezet és R. Landau között. Vö. Gelman, Aryeh Leib: *The First Office...*, i. m., 1963. 20–33; online: <http://www.jewishgen.org/yizkor/yampol/yam020.html#Page20>

(20.10.2014). Vö. *Jewish Encyclopedia*, online: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11759-orenstein-israel> (20.10.2014)

*A Hoveve Cion periódusának (1892-1900) jiddis nyelvű sajtója*

A jiddis nyelvű publicisztika 1892 után, a Hoveve Cion megalapításával kezdően részletesen bemutatja a romániai cionista vezetés újjászervezését, valamint az ereci földművelő településekkel kapcsolatos kezdeményezések felélesztését. Számos jiddis sajtótermékben megjelenik a cionista tematika, egyesek kizárólag a kivándorlással foglalkoznak, mások csak alkalomadtán közölnek cikkeket Erec Jisrael földműves településeiről.

A Hoveve Cion tevékenységi periódusának első jiddis nyelvű cionista újságja az 1891-ben Bukarestben, Dov Ber Sufrin író szerkesztésében megjelenő *Dos folksblat* (*Néplap*).<sup>43</sup> A széles körben terjesztett újság olyan közérdekű témákkal is foglalkozik, mint a romániai zsidóság emancipációs törekvései, a hazai zsidó közösségek vezetése, de lapjain irodalmi művek is helyet kaptak. A legnagyobb teret azonban a cionista tematikának szentelik.

Egy *Am kashey oref* (*Makacs nép*) című cikkben a szerkesztő a zsidó népet olyan beteghez hasonlítja, aki semmiképpen sem akarja betegségét elismerni, és akit lépcsőről-lépésre kell meggyőzni arról, hogy az orvos által felírt orvosság és kezelés az ő egészségét szolgálja, tehát fölgőgyulásához elengedhetetlen. A szerkesztő által használt metaforában a betegség, amelyben a „makacs ember” szenved, maga a számkivetettség, a számára felírt orvosság pedig a kivándorlás és az Erec Jisraelben való végleges letelepedés.<sup>44</sup>

Az egy évvel később, 1892-ben, ugyancsak Bukarestben, és ugyancsak Dov Ber Sufrin által szerkesztett *Dos naye folksblat* (*Az új néplap*)<sup>45</sup> szintén napirenden tartotta a cionizmus eszméit, és a kivándorlás mellett érvelt. A lap programját taglaló cikket a szerkesztő a lap elődjéből, a Bukarestben 1891-ben megjelent *Dos folksblat*-ból vette át, ezzel is aláhúзва, hogy folytatni kívánja ennek kiadói elveit, tematikáját és irányultságát.

A fő tematika, amiről Dov Ber Sufrin a *Dos naye folksblat*-ban írni akart, a kivándorlás volt – ahogy korábban a *Dos folksblat*-ban is. Nézőpontja azonban megváltozott. Ebben az új kiadványban már

<sup>43</sup> Latin betűs címe: *Das Volksblatt*.

<sup>44</sup> *Das Volksblatt*, Nr. 68. (1894. augusztus 12/24.) 1.

<sup>45</sup> Latin betűs címe: *Das neue Volksblatt*.

érezhető némi pesszimizmus és kétség az Erec Jisraelben alapított mezőgazdasági településekkel kapcsolatban. Beszámol arról, hogy a romániai zsidók túlságosan, ráadásul naivan bíztak a kivándorlást közvetítőkből, és ennek következtében „családok sokasága jutott koldusbotra, mivel feltétel nélkül hittek a behajózást közvetítő valamennyi szélhámos ügynöknek,” akik naivságukat kihasználva „céltalanul és haszontalanul szétküldték őket csak úgy, a nagyvilágba.”<sup>46</sup>

A szerkesztő szkeptikus és távolságtartó magatartása tetten érhető akkor is, amikor felteszi a kérdést: „vajon elkerülhetetlenül szükséges-e, hogy mi, román zsidók kivándoroljunk, vagy talán jobb lenne hazánkban megszerettetni magunkat?”<sup>47</sup> A kivándorlást megkérdőjelező, sőt elutasító álláspontjának ismertetése mellett Dov Ber Sufrin célja, hogy felhívja a kivándorlást tervezők figyelmét a „kivándorlás területén történetekre”, hogy elkerülhessék a bizalmukkal való visszaélést és azokat a szélhámosságokat, amelyeket a hajózási ügynökök elkövetnek.

A Románvásáron (Roman) 1894-ben A. Gross és A. Schor szerkesztésében nyomtatott *Der folksdolmetscher (Népi tolmács)*<sup>48</sup> is a cionizmust támogatta cikkeiben. Egyik vezércikke az Erec Jisraelbe irányuló kivándorlással foglalkozik, ismertetve a romániai zsidóság percepcióinak változásait a kivándorlással és letelepedéssel kapcsolatban. A cikkíró arról beszél, hogy kezdetben, az első mezőgazdasági települések, Zikhron Jakov vagy Ros Pinna alapításának idejében akkora volt a lelkesedés, hogy mindenki azt hitte, hogy a romániai zsidóság fele néhány éven belül elhagyja az országot. A nehézségek, amelyekkel az első telepesek szembekerültek, csökkentették az Erec Jisrael iránti lelkesedést, és a szkepticizmus, valamint a tartózkodás váltotta fel. A szerkesztő szerint egyes palesztinai telepesek sikertelensége vagy teljes csődbejutásuk annak tulajdonítható, hogy egyénileg, önféjűen, a romániai Hoveve Cion szervezet útmutatásait figyelmen kívül hagyva cselekedtek. A vezércikkíró szerint a bajok ellenére „Erec Jisrael betelepítésének szent eszméjét” nem feladni, hanem újult erővel kell folytatni. Annak érdekében azonban, hogy elkerülhetőek

<sup>46</sup> *Das neue Volksblatt*, Nr. 1. (1892. március 17/29.) 1.

<sup>47</sup> *Das neue Volksblatt*, Nr. 1. (1892. március 17/29.) 1.

<sup>48</sup> Latin betűs címe: *Der Volks Dolmetscher*.

legyenek a kellemetlenségek, azt javasolta, hogy a kivándorlók csatlakozzanak a galaci Hoveve Cion szervezetéhez, vagy Brăila, Râmnicu Sărat, Bákó (Bacău), Bukarest, Buzău, Foksány (Focșani), Románvásár (Roman), Odobești, Frumușica, Ploiești, Tulcea, Bârlad, Podu Turcului, Panciu vagy Egyedhalma (Adjud) helyi kirendeltségeihez, amelyek majd megszervezik a kivándorlást.<sup>49</sup>

A Herzl-féle politikai cionizmus időszakában jelent meg Bukarestben, 1895. december 20-án a *Der vare ha-yoets bi-bney Yisroel (Az igaz tanácsadó Izrael fiainak)*.<sup>50</sup> Az új lap kiadására azután került sor, hogy a *Ha-yoets*-et alapító Yehiel Mihl Aziel meghalt 1895-ben, majd konfliktus alakult ki özvegye és fia, Iosif Azilescu között a lap vezetéséről, és végül Iosif Azilescu lemondott arról. Iosif Azilescu, aki apja igazi örökösének tartotta magát, a *Der vare ha-yoets*-ben kijelenti, hogy az apja által alapított újság szerkesztői politikáját fogja folytatni.<sup>51</sup>

Az újságban megjelenő, a cionizmus problematikáját felvető cikkek közül megemlíti a korábban a *Folksblat* (1891) és a *Dos naye folksblat* (1892) szerkesztőjeként tevékenykedő Dov Ber Sufrin által írott *Tsum kongres (A kongresszushoz)* címűt.<sup>52</sup> Ebben közli az olvasókkal, hogy a konstantinápolyi szultán beleegyezett abba, hogy a romániai zsidók a török birodalmon átvonuljanak, és bárhol megtelepedjenek Erec Jisrael területén. Az ezzel kapcsolatos határozat megengedi a földvásárlást, és az említett területek török hatósága garantálja a zsidók biztonságát is. A tranzitjog, valamint a letelepedés biztosítása – a cikkíró véleménye szerint – megtámadhatatlan érv a cionizmus ellenségeivel való vitában, hiszen ezek eddig azt állították, hogy „Törökország fél egy szerencsétlen koldus-inváziótól, a boldogtalan romániai és oroszországi zsidó bevándorlótól”. Sufrin örömmel közli a határozatról szóló hírt, mivel ez kihúzza a talajt a „saját antiszemitáink alól”, akik kifogásaikkal számos Cion-szeretőt (*hoveve Cion*) Cion-ellenséggé tettek (*szone Cion*):<sup>53</sup>

<sup>49</sup> *Der Volks Dolmetscher*, Nr. 4. (1894. február 19.) 1–2.

<sup>50</sup> Latin betűs címe: *Der wahre Hajoetz*.

<sup>51</sup> Hodoș, Nerva – Ionescu, Al. Sadi (eds.): *Publicațiile periodice românești...*, i. m., 1913. 317.

<sup>52</sup> *Der wahre Hajoetz*, Nr. 2. (1895. december 27.) 1.

<sup>53</sup> Uo.

יעצט ווערדען אונזערע 'שונאי-ציון' ניכט מעהר אויפֿשטעלליך דיא  
אָללע פֿראַגען פֿין צופֿאַר, צ"ב: יאָ, מען זאָממעלט געלדער אין  
רומאַניען וועגין 'שוב ארץ ישראל', מען נעמט וועג ביא דעם אַרימען  
יודען דעם לעטצטען פֿראַנק (?) אין מאן דערצעהלט דיא נאַיווע אַרמע  
אונשולדיגע מענשין 'בבא מעשיות', מען ווירד זייא געבין ערד, אָקסען,  
שאָף, פֿערשידענע מאַשינען וועגין ערדאַרבייט. [...] זאָלכע פֿראַגען  
פֿין אונזערע אַייגענע אַנטיסעמיטען, פֿין אונזערע אַייגענע  
אינטריגאַנטען, 'בני קרח', וועלכע פֿינדען זיך 'בכל דור ודור', האָבין  
זעהר פֿיעלע 'חובבי ציון' פֿערוואַנדעלט אין 'שונאי ציון', [...] פֿיעלע,  
זעהר פֿיעלע וואַרמע אונד אויפֿריכטיגע יודען ענטמוטהיגט,  
דעסקוראַזשירט.

Cion ellenségei, akik közöttünk vannak, most majd nem  
tehetnek fel oly kérdéseket, mint korábban, például: igaz-  
e az, hogy Romániában Erec Jisrael betelepítésére  
gyűjtenek, megfosztva ezzel a szerencsétlen zsidókat  
utolsó filléreiktől is (?), és olyan gyerekmesékkel áltatják  
a naiv embereket, hogy földet, marhákat, juhokat,  
mezőgazdasági eszközöket biztosítanak számukra [...].  
Hasonló kérdések saját antiszemitaink, fagyos lelkű  
intrikusaink, Korah fiai részéről, akik minden  
generációban megtalálhatóak, nagyon sok Cion-szeretőt  
(hoveve Cion) Cion-ellenséggé (szone Cion) tettek, [...] sok,  
nagyon sok jólelkű, egyenes zsidót  
elbátortalanítottak.

A cionista irányultság egyre jellegzetesebben jelent meg a  
romániai jiddis sajtóban. Ezt igazolja a szerkesztői nyelvhasználat is,  
mely a cionizmust a héber nyelv terjesztésével együtt a nemzeti  
egység és az „ösi haza” újjáépítésével azonosítja. A *Der vare ha-  
yoets* szerkesztői nyelvezetének változása a romániai zsidóság nagy  
részének jelentős perspektíva-váltását is jelzi: Herzl könyve, a *Der  
Judenstaat* megjelenése nyomán (1896) „az asszimiláció eddigi  
szorgalmazása után arra a meggyőződésre jutottak, hogy a nemzeti  
megoldás a jobb.”<sup>54</sup>

A Herzl által megfogalmazott politikai cionizmus számos híve  
azt a meggyőződést vallotta, hogy a Szentföld, Erec Jisrael

<sup>54</sup> *Der wahre Hajoetz*, Nr. 102. (1897. január 1.) 1.

földjének újjászületése az egyetlen, ami lehetővé teszi a nyelv által biztosított zsidó nemzeti identitás, kultúra és vallás megőrzését és erősítését. A *Der vare ha-voets* 1896-os év végi szerkesztőségi jelentése, amely az újság 1897-es első számában jelent meg, kiemelte ezt a perspektívaváltást, amely most már a romániai zsidóság nagy részének támogatását bírta. A szerkesztők büszkén állapították meg, hogy a *Der vare ha-voets* jelentős szerepet játszott az asszimilációs tendencia erejének csökkentésében, a „nemzeti eszme” hívei számának növelésében:

צוריק מיט 12 מאנאט האבען נאך טויזענדער פֿין אונזערע יודען געגלויבט אין דיעזער פֿאלשער מיינונג אונד וואָרען אָנהאנגער דער אָסימילאַציאָנס-אידעע, וועלכע זענען הייטצוטאָגע געוואָרען אויפֿריכטיגע אָנהאנגער אונד פֿאַרקעמפֿער פֿיר דער נאַציאָנאַלער אידעע – 'דיא אויפֿערלעבונג דעם יודישען פֿאָלקעס אין אייגענעם לאַנדע'.<sup>55</sup>

Egy évvel ezelőtt még zsidók ezrei hangoztatták az asszimiláció szükségességét, hittek ebben a hamis eszmében, de ma már igazi, harcoss támogatói a nemzeti eszmének – a zsidóság újjászületésének saját országában.

Ben Mordechai (L. Kornfeld),<sup>56</sup> a *Der vare ha-voets* 1897-es első számában megjelent összegzés készítője annak a meggyőződésnek adott hangot, hogy egyetlen más periódus sem hozott annyi pozitív és konkrét eredményt a Hoveve Cion számára, mint az 1896-os év, amikor Theodor Herzl a cionista mozgalmat a nemzeti, kulturális és politikai megújulás mozgalmaként határozta meg, és célul tűzte ki egy független zsidó állam megeremtését a Szentföld területén. Herzl eszméinek – fogalmazott Ben Mordechai – sikerült meggyőznie a német nyelvű térség zsidóságának többségét arról, hogy a kivándorlás és az Erec Jisraelben való megtelepedés „az egyetlen megoldás, amely megszabadítja a zsidó népet a számkivettség szenvedéseitől.” A vezércikkíró kifejezte azt a reményét, hogy az Erec Jisraelben való letelepedés eszméje egyre több követőt képes maga köré tömöríteni, elérve ezzel, hogy a cionizmus összefüggéstelen eszmék töredékéből – amilyen akkor volt, amikor a

<sup>55</sup> *Der wahre Hajoetz*, Nr. 102. (1897. január 1.) 1.

<sup>56</sup> *Das Volksblatt*, Nr. 94. (1895. április 14/26.) 1.

Hevrat Jisuv Erec Jisrael és a Hoveve Cion Herzl eszméinek hatása alatt elindította a kivándorlás első hullámaival –, végre koherens, jól szervezett struktúrává válhat. Remélte, hogy ez a változás átalakítja az európai zsidó közvéleményt, ennek következményei megjelennek majd gyakorlati szinten is, biztosítva a telepítések sikerét és a palesztinai telepesek jólétének növekedését.<sup>57</sup>

A politikailag elkötelezett cionizmus irányvonalát képviselte a romániai jiddis sajtóban a *Di yudishe tsukunft. Organ fir tsionismus, kultur und algemeyne yudishe interesn* (*A zsidó jövő. A cionizmus, kultúra és általános zsidó érdekek orgánuma*),<sup>58</sup> mely Jászvásáron, 1899-ben jelent meg napilapként. Ez volt tulajdonképpen a Romániában megjelenő harmadik jiddis nyelvű napilap a Bukarestben kiadott *Yidisher telegraf* (1877) és a *Der politiker* (1877) után. Programadó cikkében a *Di yudishe tsukunft* beharangozta, hogy „pontos és eredeti tudósításokat közöl majd a cionista mozgalomról,” „fontos és tanulságos cionista tanulmányokat,” valamint „tömör és szókimondó tudósításokat a palesztinai településekről”.<sup>59</sup>

A bejelentéssel összhangban a kiadvány közreadta a cionista veterán Karpel Lippe közleményét a Bázelen 1899. augusztus 15–18-ra tervezett harmadik cionista kongresszus előkészítő munkálatairól,<sup>60</sup> egy interjút a cionista vezető Max Nordaival,<sup>61</sup> cikkeket a „cionizmus kulturális arculatáról,”<sup>62</sup> valamint beszámolókat a bázeli Harmadik Cionista Kongresszus napirendjéről.<sup>63</sup>

### Konklúzió

A romániai és oroszországi cionisták jelentős mértékben meghatározták a 19. századi cionizmus fejlődési irányát. 1881–1892 között, a korai cionizmus periódusában a romániai Hevrat Jisuv Erec Jisrael két települést alapított: Ros Pinnát és Zammarint (Zikhron

<sup>57</sup> *Der wahre Hajoetz*, Nr. 102. (1897. január 1.) 2.

<sup>58</sup> Latin betűs címe: *Die jüdische Zukunft*.

<sup>59</sup> *Die jüdische Zukunft*, No. 1. (1899. július 23./augusztus 4.) 1.

<sup>60</sup> *Die jüdische Zukunft*, No. 1. (1899. július 23./augusztus 4.) 2–3.

<sup>61</sup> *Die jüdische Zukunft*, No. 1. (1899. július 23./augusztus 4.) 4.

<sup>62</sup> *Die jüdische Zukunft*, No. 2. (1899. július 24./augusztus 5.) 1–2.

<sup>63</sup> *Die jüdische Zukunft*, No. 5. (1899. július 29./augusztus 10.) 3.



Jakov). Idővel, 1892 után, a Hoveve Cion tevékenysége során a cionista mozgalomnak sikerült visszahódítania híveit, és gyökeret vert a romániai zsidóság körében. A politikai cionizmus elterjedésének idején, 1896 után Románia képviselői, mint Karpel Lippe vagy Samuel Pineles, a cionista világkongresszusokon kaptak szerepet.

A romániai cionista mozgalom útját – egészen máig – sokrétű, román, héber, német és francia nyelvű forrásgyűjtemény követi. Azt azonban korábban még nem kutatták, hogy miként tükröződik ez az út a jiddis sajtó perspektívájából nézve. Abból kiindulva, hogy az 1855-től 1900-ig terjedő periódus bővelkedik jiddis nyelvű sajtókiadványokban, amelyek a közkeletű hírek mellett a cionizmussal kapcsolatos írásokat is közölnek, jelen cikk célja pontosan ez volt: a jiddis nyelvű újságok tartalmát elemezve kiegészíteni a romániai cionista mozgalommal kapcsolatos információkat.

*Fordította: Meister Róbert és Komoróczy Szonja Ráhel*

### *Irodalomjegyzék*

Bein, Alexander – Gelber, Nathan Michael: Laurence Oliphant. In: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 15. Jerusalem, Keter, 2007. 404.

Boyer, Alain-Michel: *Originile sionismului*. București, Rosetti, 2002.

Gelman, Aryeh Leib: The First Office of the Great Rabbi in Yampol, Yechezkel Landau. In: uő (szerk.): *Ajara be-lehavot. Pinkasz Jampola, pelekch Volyn*. Jerusalem, 1963. 20–33; online: <http://www.jewishgen.org/yizkor/yampol/yam020.html#Page20> (2014-10-20)

Heršcovici, Lucian-Zeev: Moinești. In: Gershon David Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 2. New York, Yale University Press, 2008. 1188–1189.

Hodoș, Nerva – Ionescu, Al. Sadi (eds.): *Publicațiile periodice românești (ziare, gazete, reviste). Catalog alfabetic 1820 – 1906*, vol. 1. București, Academia, 1913.

- Ilan, Eliezer: *Din trecutul sionismului în România. Contribuții la o istorie a sionismului în România*. Jafo, Hasefer Hahadas, 1968. 51–61.
- Israel Orenstein. In: *Jewish Encyclopedia*, online: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11759-orenstein-israel>. (2014-10-20)
- Karo (Schwarz), J.: Ha-dfus ha-ivri be-Romania ad snat 1900 (2). Resima bibliografit. In: *Kiryat Sefer*, 61:2 (1986–1987). 333–344.
- Katz, Jacob: *Leumiut jehudit. Maszot ve-mehkarim*. Jerusalem, Hisztadrut ha-cionit ha-olamit, 1983.
- Lavi, Theodor: Zionism in Romania. In: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 21. Jerusalem, Keter, 2007. 599–601.
- Lavi, Theodor, et al (eds.): *Pinkasz ha-kehilot. Romania*, vol. 1. Jerusalem, Yad va-shem, 1970.
- Mark, Nathan: Avrohom Hayim Katz (*AHI`K*) un zayn hebreyshe iberzetzung fun *Poylishn Yingl*. In: *YIVO-Bleter* 8 (1935). 90–91.
- Patai, Raphael (ed.): *Encyclopedia of Zionism and Israel*. New York, Herzl Press, 1971.
- Rejzen, Zalman: *Leksikon fun der yudisher literatur un prese*. Warszawa, Tsentral, 1914.
- Roman, Sh. S.: Di yidishe prese in Rumenye fun 1854 biz 1926. Bibliografishe reshime. In: *Filologishe shriftn (YIVO)* 3 (Vilna, 1929). col. 525–536.
- Stein, Leslie: *The Hope Fulfilled. The Rise of Modern Israel*. Westport, Praeger Publishers, 2003.
- Stern, Adolphe: *Din viața unui evreu român*, vol. 1. București, Hasefer, 2001.